

Kelet-Európa a kiábrándulás idején

(A kommunizmus bukásától az elharmadikvilágosodásig)*

Claude Karnoouh

Jean Tinguely emlékére, legutolsó munkájáért, egy fura konstrukcióért, melyet Moszkvában alkotott és állított ki 1991 júniusában a következő címmel: Emlékműterv a Nyugat boldog, kereskedelmi totalitarizmusának összeomlása alkalmából.

Az ismeretlen történelem: a Nyugat átváltozásai

Kelet-Európában nem csupán a jólét várat magára, de a bőség társadalma is egyre távolabb kerül, s csak egy-egy kiváltságos kóstol bele gyönyöreibe. Miután lezárult a sztálini korszak, a keleti országok lakói hosszú időn át dédelgettek illúziókat a nyugati gazdasági és társadalmi fejlődés mikéntjét illetően. Sokan állították szembe a szocialista, ugyanakkor idealista realizmussal és valós kudarcával az amerikai filmekben és regényekben kifejezésre jutó idealista-kapitalista realizmust (melynek a nép fantáziájára gyakorolt hatását érdemes lenne részletesen is elemezni). Ezeket a képeket kívülről táplálták, egyrészt a rádióadók (az Amerika Hangja, a Szabad Európa Rádió, a Szabadság Rádió), másrészt a nyugaton karriert befutott emigránsok. Ezzel szemben a valós okokat, amelyeknek köszönhetően a Nyugat az emberiség történetében egyedülálló technikai és gazdasági fejlődést produkált, a kommunista propagandát kivéve soha senki nem ismertette – ez utóbbinak pedig a sztálini éra végeztével, a keletnémet, lengyel és magyar felkelések után már kevesen hittek.¹

Senki nem merte elhinni, hogy az első, de még inkább a második világháború után az Amerikai Egyesült Államok, hallatlan mértékű meggazdagodásának köszönhetően, teljes erővel a világ meghódításán kezdett munkálkodni. A há-

* Forrás: Karnoouh, Claude (2000): *Postcommunisme fin de siècle. Essai sur l'Europe du XXIe siècle*, 28–54. Paris: L'Harmattan.

1 Vö. Müller (1998); valamint *Guerre sans bataille. Vie sous deux dictatures*: „A marxizmust lassanként megsemmisítette az állam, a párt; a forradalmi diskurzust megfojtotta az etatista diskurzus. A marxisták veszélyesek voltak” (Müller 1996: 101).

borúk végeztével Európa nyakig ült az adósságban és a romokban, nemzeteit teljesen kiszigerelte a hadviselés. Eközben az óceánon túli hatalom, melynek területe érintetlen maradt, egy addig példa nélküli fejlődés eszközeinek birtokába jutott: fantasztikus vagyont halmozott fel, s akkora technikai és katonai hatalomra tett szert, hogy az a fegyverkezési verseny kontextusában gazdasági világhatalmat biztosított számára. A hidegháború részeként – ami valójában a második világháború Szovjetunió ellen vívott folytatásaként értelmezendő – Amerika felajánlotta, hogy a mannából juttat nyugat-európai szövetségeseinek is, azzal a feltétellel, hogy véget vetnek területi geopolitikájuknak (feladják gyarmatbirodalmaikat) és feláldozzák kulturális identitásukat. A teljes foglalkoztatottság, a munkáltatók és az állam által vállalt szociális és egészségügyi garanciák, a villámgyorsan fejlődő iparágak, a néhány évvel korábban még elképzelhetetlen, ám rövid idő alatt tömegfogyasztási cikké fejlesztett technikai újítások együttes hatása a termelés robbanásszerű növekedését és a társadalmi-foglalkoztatási piramis átalakulását eredményezte, aminek következtében a parasztság és a proletariátus – egy túlfejlett, tercier réteg javára – jelentősen megfogyatkozott. Ez a Nyugat általános meggazdagodásához vezetett, a folyamat azonban az ott élőket egy, a korábinál sokkal ártalmasabb – a termelőmunkától való évszázados elidegenedést tovább erősítő – fogyasztási hitelrendszerhez láncolta. Az erkölcs, az ízlés, az étkezési szokások megváltozása, a vidék megszűnése, a kultúra elüzletiesedése, a tömegturizmus és a „szórakozatóipar” kialakulása, röviden: minden emberi tevékenység árucikké válása a modernitás megdicsőülésének megtestesítőjévé tette a Nyugatot.

Ennek a bőségnek árnyoldalai is voltak, a propagandisták azonban óvakodtak attól, hogy ezekre rámutassanak. A dekolonizációhoz fűzött baloldali remények a naiv progresszizmus következtében figyelmen kívül hagyták a világgpiac-hoz való integrálódás egyre intenzívebb folyamatait. A gyarmati sorból frissen felszabadult törékeny és felkészületlen új államok egy olyan fejlődési formának vetették alá magukat, mely egyedül a nyugati érdekek kielégítését célozta. Kezdetét vette tehát egy gazdasági és kulturális katasztrófákkal súlyosbított erőteljes elharmadikvilágosodás, egy hatalmas elgyökértelenedési folyamat, az egyre növekvő nyomor következményeként pedig a nyugati paradicsom felé irányuló dinamikus emigráció. (Ezt az olcsó munkaerőt a Nyugat kezdetben szívesen vette igénybe, ma azonban már mindinkább elutasítja.) Megindult tehát egy korábban soha nem tapasztalt urbanizáció, amely – a gazdasági fejlődés új ritmusának kezelése miatt szükségessé vált recesszió és munkanélküliség eredményeképpen – rendre megteremtette a nyomornegyedeket: az újonnan létrejött trópusi megalopoliszokban csakúgy, mint a leggazdagabb nyugati nagyvárosok szívében. Dióhéjban tehát ez történt a második világháborút követően, a „dicsőséges harminc év” során.

Aztán egyszerre csak minden inogni kezdett, méghozzá egy olyan jelenség következtében, amit a szakemberek harmadik ipari forradalomnak szoktak ne-

vezni. Nevezetesen az történt, hogy a klasszikus kapitalizmus lezárulásával a gombamód szaporodó tudományos és technikai újítások, az informatika, a távközlés és a kommunikációval összenőtt pénzvilág az emberi termelőtevékenység minden területét maga alá gyűrte gazdaságilag, ugyanakkor a szükséges beruházások mind gigantikusabb méreteket öltöttek, a magánpénzek forgalmának óriási volumene pedig az egyre gyorsabb tőkemegtérülés logikáját vonta maga után.² 1971-ben az Amerikai Egyesült Államok szakít az aranystandarddal, és a saját pénzt teszi meg a nemzetközi kereskedelmi forgalom etalonjává. A dinamikus szerkezetátalakításokra, a multinacionális cégek sorozatos összevonásaira, a *joint bondok* és az *edge bondok* vad keringőjére, a hatalmas összegeket érintő csődökre s a fegyverkezésre fordított, még lélegzetelállítóbb összegekre a liberálisok a gazdaság liberalizációjával válaszolnak, ami még jobban megnöveli a nyugaton felhalmozott tőke mennyiségét. Fonák módon mindez az Egyesült Államok iparának sorvadásához, az ország példa nélküli (4000 milliárd dolláros) eladósodásához, valamint az ipar „hagyományos” területein dolgozó polgárok fokozódó elszegényedéséhez vezet.

Az olajválságok, melyektől az Egyesült Államok Nyugat-Európa meggyengülését várta, nem a remélt hatást váltották ki, hanem épp ellenkezőleg: megnövelték a magántőke tömegét, melyet sokkal jövedelmezőbb volt rövid lejáratú ügyletekbe fektetni. És ami még ennél is rosszabb: ezt a pénztömeget ma még az illegális fegyverkereskedelemből és a drogdollárokból felhalmozott vagyonok is gyarapítják. Egyesek szerint ez utóbbiak egész országoknak – akár Görögországnak vagy Portugáliának – a költségvetését is meghaladják. Mindez olyan mértékű pénzügyi spekulációt tesz lehetővé, amit a meggyengült politikai hatalommal rendelkező nyugati országok már nem képesek kordában tartani.

Túl azon, hogy a pénzügyi piacnak az iparral és a társadalmi felépítménnyel szembeni domináns helyzete milyen súlyos következményekkel járt, a szóban forgó államok működésének egészét is érintette. Nyugaton, ahogy a politika egyre inkább látványossággá válik s mind jobban áthatja a média, az infláció és a hatalmas politikai-pénzügyi botrányok a politikusi réteget és a névtelen pénzügyi hatalmakat összefűző, egyre szorosabb kötelékekről árulkodnak. A maffiasoportok és a politikusok összefonódása (Olaszország ebben a tekintetben a jövőnket vetíti elénk) arról tanúskodik, hogy az emberi tetteket egyedül a profit és a korlátlan korrupció vezérli. A pénzügyi hatalom mindenhatósága következtében dúló harácsolás, ügyetlenkedés olyan helyzeteket teremt a nyugati országokban, melyekről azt hittük, csak a kommunista rendszerekben lehetségesek. Itt, nyugaton azonban a nép be van idomítva: a kapitalizmus meg-

2 Hogy képet alkothassunk a harmadik típusú kapitalizmusra jellemző magánvagyon pénzügyi erejének nagyságáról, elég felidézni, hogy például a New York-i tőzsde 1998. augusztus 31-i, 6%-os árfolyamzuhanása 3000 milliárd dollárnak megfelelő pénzügyi érték semmivé válását idézte elő, ami a német gazdaság egyéves költségvetésének felel meg.

tanította rá, hogy a profit magánosítása és a veszteségek köztulajdonba vétele hozzátartozik egy egészséges gazdasági vezetés „normális” működéséhez!

Amikor a kommunista rendszerek összeomlottak, a Nyugat már egy mély válság állapotában leledzett, a gazdasági és pénzügyi válság állapotában. Ezeket az országokat egy olyan kereskedelmi háború gyengítette le, amit már nem lehetett csillapítani. Jól mutatja ezt a GATT-tárgyalások keretein belül zajló huzavona az Egyesült Államok, Japán és az EU között, mely a nyugat-európai parasztság utóvédharcaiban vagy a franciák által folytonosan hangoztatott kulturális kivételesség nevetséges igényében jut kifejezésre. A politikai rendszer is válságba kerül, párosulva a parlamentáris demokráciák iránti növekvő bizalmatlansággal. Senki nem hisz már abban, hogy ezek a rendszerek a végtelenségig meg tudják hosszabbítani a jólét növekedését, s ez oda vezet, hogy egyre-másra születnek a többé-kevésbé populista vagy idegengyűlölő politikai pártok: a Nemzeti Front Franciaországban, a „Pó-völgyi” Liga Észak-Olaszországban, Ross Perot mozgalma az Egyesült Államokban, az osztrák és norvég populista párt stb. Végül pedig társadalmi szinten is válság van, amit az váltott ki, hogy a kollektív önazonosítás módjai ma már minden történelmi viszonyítási pontot nélkülöznek, melyeket az idő, az individualizmus, a reklám, a divat, egy ellentétes kijelentésektől terhes örök jelen mindenható uralma alá vetettek: ma ezt kell csinálni, holnap azt, s az egészben nincs más logika, csak a profité, melynek kiváltságai a „beavatottak” számára vannak fenntartva. Ez a több szinten is jelentkező válság ma teljes valójában mutatkozik meg. Midőn a kommunista ellenség eltűnése után Nyugat-király ott áll meztelenül saját maga és a mindent tőle váró Kelet-Európa előtt, a nyugati lakosság, mely már hozzászokott a jóléthez és semmiről nem hajlandó lemondani, egyre kevésbé tud úrrá lenni türelmetlenségén.

Pusztít a háború a legfejlettebb ipari országok között, s ezt csak tovább fokozza, hogy az Egyesült Államok – kerül, amibe kerül – fenn akarja tartani jelenlegi életszínvonalát, amit pedig ipari gazdagsága már nem indokol: 1946-ban még a világ ipari javainak 50%-át állította elő, ma viszont csak a 25%-át. 1991-ben az amerikaiak vezették az Irak elleni nyugati keresztes háborút, de a költségeit már nem tudták kifizetni, míg a vietnami háború idején ezt a kötelezettséget egyedül vállalták. Időről időre még az igen gazdag Németországban is megmutatkoznak a recesszió jelei: nem könnyű megemészteni a volt NDK-t, s egyúttal a volt Szovjetuniót is támogatni. Németország saját ipari hatalmában bízik, amikor igen magas kamatú, rövid lejáratú kölcsönök felvételével adósságokba veri magát. A nemzetközi finánciókének mégoly jelentős hasznot hajtó kölcsönök következtében azonban alaposan lecsökken a beruházásokra fordítható összeg, melynek pedig másutt is jó helye volna.³

3 Vö. a CNUCED nemrégiben kiadott jelentésével: „Adósságok: a Nyugat veszélyben van. A nyugati országokban tapasztalható jelenlegi recesszió súlyossága az eladósodás miatti deflációval magyarázható. Javaslat: visszatérés a keyni politikához” (*Le Figaro*, 1992. szeptember 15.).

A keleti országok új elitjeinek kellő józansággal fel kellene világosítaniuk honfitársaikat arról, hogy a nyugati államoknak csak az érdekeik tartósak, barátságaik azonban pusztán alkalmiak, s a demokráciáról és az emberi jogokról szóló hangzatos szavaik szintén csak hatalmi eszközök: valójában mindig csak arra törekszenek, hogy előnyökre tegyenek szert, s egyáltalán nem érdekli őket más népek balsorsa. A nyugati világ e vonása azonban általában rejtve maradt (és marad is) a kelet-európai volt kommunista rendszerek kritikusaiknak többsége előtt. E tekintetben egyfajta vakság tapasztalható, melynek egy magyar szociológus, Melegh Attila tökéletes jellemzését adja, amikor így ír: „A Nyugatról szóló ábránd csak látszólag magyarázza meg társadalmi és politikai problémáinkat. Eszerint a magyarországi és kelet-európai fejlődés zsákutcába jutott, amióta egy nem nyugati ösvényre tévedtünk és eltávolodtunk a történelem egyetemes fejlődésétől. Csak egy módon üdvözülhetünk: ha maradéktalanul magunkévá tesszük a nyugati modellt, hiszen Magyarország és Közép-Európa is akkor élte át múltjának legdicsőbb pillanatait, amikor »Európát« utánozta. Ez a mitologikus magyarázat azonban csak arra mutat rá, hogy mit nem csináltunk, s hogy mit kellett volna csinálnunk. Azzal nem foglalkozik, hogy ténylegesen mit csináltunk, s azt miért csináltuk. Ennek tudható be, hogy a Nyugattól elvakított értelmiség nem csupán reális jövőképét veszítette el, hanem egy olyan múltfelfogást is, melynek nem egy általános büntudat képezi az alapját” (Melegh 1994).

Egy másik, rejtett történelem: a kommunizmus megteremtése és ennek hatásai

Egy bizonyos: a Dunától keletre fekvő tájakon a holnapok nem akarnak dalolni, hanem egyre csak csikorgatják a fogukat. Van itt egyfajta mozdulatlanság, amit érdemes volna alaposabban is megvizsgálni. Milan Kundera cseh író e tekintetben tökéletes például szolgál arra, hogyan kell a történelmet elfedni, amikor a Szovjetunió második világháborút követő, Közép- és Kelet-Európába való betörését ártatlan népek egyszerű leigázásaként interpretálja, mely a bőség és demokrácia korszakának vetett véget. Ezt a – Nyugat-Európában széles körben elfogadott – véleményt nemrégiben Czesław Miłosz lengyel költő és író cáfolta meg, aki *Une autre Europe*⁴ c. művében határozottan kijelenti, hogy a második világháborút megelőzően a közép- és kelet-európai országok többségében valójában parancsuralmi, ultranacionalista, idegengyűlölő, rasszista, antiszemita kormányok uralkodtak, melyeknek ún. kivételes törvényei sem maradtak alatta a náci Németországban elfogadottaknak. Ezt a megállá-

4 Lásd Miłosz (1964). Az ezzel a témával kapcsolatos megjegyzések a mű egészét átszövik.

pítást Hugh Seton-Watson, a két háború közötti Kelet-Európa legjelesebb politikai elemzője is megerősíti (Seton-Watson 1945). Ezen országok többsége nemigen tudott feltápáskodni az első világháború és a győztesek hozzá nem értése nyomán bekövetkezett pénzügyi összeomlásból. Ingotag gazdasági helyzetük a harmincas évek közepén aligha csökkentette az ellentéteket, melyeket a nemzetállamok nemzetiségi elv alapján való létrehozása idézett elő. Ezeket az országokat olyan jelentős kisebbségek lakták, melyek nem sokkal korábban még a központi hatalmak nagyobbik részét alkották (a lengyelországi oroszok és ukránok, a csehországi, a szlovéniai és a horvátországi németek, a szlovákiai és az erdélyi magyarok stb.). Ezeket a nehézségeket tovább súlyosbította az 1929-es nagy válság. A folyamatosan robbanással fenyegető nemzetiségi feszültségeket a kormányok egyre diktatórikusabb eszközökkel igyekeztek hangszerelni, elfojtani, vagy akár teljes mértékben megszüntetni. A vilniusi lengyel kisebbség miatt például szinte háborús állapotok jellemezték a litván–lengyel kapcsolatokat. Furcsa egy „demokratikus” ország volt ez a Lengyelország, amely a német imperializmustól fenyegetve, 1938-ban még sietve részt vett Csehszlovákia feldarabolásában, amikor joggal követelte a cieszyni területeket, hogy aztán néhány hónappal később maga is elbukjon. Ugyanilyen furcsa volt az első csehszlovák köztársaság „demokráciája” is, amely egy szemernyi békülékenységet sem tanúsított a szlovákiai magyarokkal vagy a ruszinszói ukránokkal szemben. Vagy emlékezzünk csak a román–magyar ellentétekre Erdélyben, a jugoszláv királyságban dúló véres harcokra, illetve a jugoszláv király horvát szélsőségesek általi, marseille-i meggyilkolására! Ha a Nyugat mindezt elfelejtette volna, elég, ha egyszerűen végigsétálunk Vilnius, Pozsony, Kassa, Budapest, Kolozsvár, Belgrád, esetleg Zágráb utcáin, s minden újra eszünkbe jut.

A kommunista rezsim lényegében azokban az országokban tudta megvetni a lábát, ahol a polgárháború szétzilálta a társadalmat, a gazdaság romjaiban hevert, a lakosság sok esetben éhezett, s ahol a rendszer valamennyi eleme, hatalmi intézménye és szereplője szanaszét hullott a háború öt éve és a német, majd a szovjet megszállás alatt (Dallin 1957; Kosyk 1986; de La Robrie 1950). A bolsevikok kihívták maguk ellen a sorsot. Miután hatalmas áldozatok árán (melyekről ma szívesen elfeledkezünk)⁵ győzelmet arattak a nácik fölött, sikerült meggyőzniük e népek többségét – melyeknek a harmincas évek óta egyre kevesebb illúziójuk volt a parlamenti demokrácia erőnyeit illetően –, hogy velük próbáljanak szerencsét. A romokban álló társadalmak általános elkeseredése közepette elhitették magukról, hogy egyedül ők képesek felforgatni a tár-

5 A moszkvai Történeti Intézet által publikált legutóbbi dokumentumok tanúsága szerint ezek a veszteségek, csak a sztálingrádi ütközet esetében, 1,1 millió elesett katonát jelentettek! Vö. *Le Monde*, 1993. január 24–25. Berlin bevételének egy hete alatt az oroszok több mint 300 000 embert vesztek; vö. Masson (1994).

sadalmi kapcsolatokat és a hatalmi viszonyokat úgy, hogy közben békét és jólétet garantálnak mindenkinek. Az 1948-as év tehát egy új társadalom, a „bugrisok” társadalmának megszületését fémjelzi, akik feltartóztathatatlanul igyekeztek a társadalom egyre magasabb szférái felé. Egy ekkora változást nem lehet egyedül a politikai és a rendőri hatalomtól való rettegés számlájára írni (jóllehet ez utóbbi egyre nagyobb méreteket öltött): a korabeli lapokból jól nyomon követhető, ahogy a szétzilált hatalom romjaiból egy határozott, újfajta legitimitás emelkedik ki, melyet egy sokkal inkább társadalmi, semmint politikai jellegű erőszak hívott életre.

Ahhoz, hogy megérthessük Kelet-Európa jelenkori történelmének sajátosságait, rekonstruálnunk kell a meghatározó események kronológiáját, ügyelve arra, hogy elkerüljük a jelen közhelyeinek anakronizmusát. Erre tett kísérletet Tamás Gáspár Miklós magyar filozófus is egyik cikkében, melyet a *Times Literary Supplement* közölt (Tamás Gáspár 1990), s amelyből már csak azért is érdemes felidézni néhány momentumot, mert egészen új megvilágításba helyezik a jelent. Nem árt tudni például, hogy 1919-ben, a magyar forradalom után, amikor Budapesten Kun Béla vezetésével megalakult a tanácskormány, egyetlen szovjet csapat sem állomásozott magyar földön (ahogy egyébként Bajorországban sem a kommunista forradalom idején). Továbbá az 1948-as csehszlovákiai választások sokkal szabadabbak voltak, mint az 1990 májusában megrendezett romániaiak, mégis a baloldali pártok győzelmét hozták. Egyébként, teszi hozzá, „1957-ben több tízezer magyar vett részt a május 1-jei felvonuláson Budapesten, hogy meghallgassa Kádár János beszédét, mindössze néhány hónappal az ’56-os forradalom rettenetes leverése után”. A politikai játszmákban semmi nem egyértelmű, még a letragikusabbakban sem. Így például 1948-ban Csehszlovákiában a kommunista győzelem óvta meg a szlovákiai magyar kisebbséget a meglehetősen demokratikus Beneš elnök által kilátásba helyezett deportálástól! Ezzel szemben a cseh történelem egy másik szakértője, Antoine Marès megjegyzi, hogy 1918 előtt a szlovák nacionalizmus már az utolsókat rúgta a magyar elnyomás csapásai alatt, amikor a csehszlovák állam megalakítása új életet lehelt belé. Ez végül a szlovák állam 1939-es megalapításához vezetett a náci Németország készséges szövetségese, Tiso úr lelkipásztori védőszárnya alatt (Marès 1992). 1944-ben a szovjetek közvetlen ellenőrzésük alá vonták Észak-Erdélyt (melyet Hitler döntése nyomán 1940 és 1944 között Magyarországhoz csatoltak), hogy megvédjék a magyarokat a román csapatok megszárlásaitól. De a történelem még ennél is ellentmondásosabb: végül maguknak a román kommunistáknak sikerült kicsikarniuk ugyanezt az Észak-Erdélyt a szovjetektől, hogy ismét beintegrálják a román államba. Ez a pár emlékeztető (amelyekből jóval többre volna szükség) sokkal jobban rávilágít bizonyos mai eseményekre, mint a humanista ömlengések a Kelet- és Közép-Európát átható idegengyűlölet feszültségeiről. Itt a jelenkori történelem a nyugat-európainál sokkal ingatagabbnak, bizonytalanabbnak mutatkozik, melyet mindun-

talán át- meg átjárnak az ellentétes mozgások, ide-oda vetnek a közvetlen nagyhatalmi érdekek, s amely éppannyira tökéletesen, mint amennyire kegyetlen pórséggel érzékelteti számunkra a modern világ egyik nagy tragédiáját.

Kelet-Európában a kommunista hatalom – vagy mondhatnánk azt is: a régi elítelt elnyomásának, az ipari fejlődésnek és az urbanizációnak, a felgyorsult társadalmi-gazdasági haladásnak és a (egyébként közepes) fogyasztás fejlődésének – negyvenöt éve alatt a nacionalista szenvedélyek valamelyest lecsillapodtak, vagy legalábbis részben elfedődtek. Ma olyan brutalitással törnek föl újra, mint amikor kieresztik a sűrített levegőt (Karnoouh 1989, 1991a). Miért? Ha sikerül választ találnunk erre a kérdésre, talán a kezünkben lesz a kulcs, amivel megfejthetjük a jelenlegi változások okait.

A nyugati kommentátorok és a kelet-európai liberális politikusok többsége a nacionalizmus jelenlegi térnyerését a populizmus újabb felülkerekedésének szinonimájaként értelmezi. Pedig a Kelet-Európában tapasztalható populizmus igen összetett politikai kérdést vet fel, mivel önmagát „a vidék populizmusaként” definiálja – ennek köszönhető, hogy a két háború között az értelmiség egyes szélsőbaloldali és szélsőjobboldali köreinek támogatását egyidejűleg élvezte. Így aztán 1945 és 1948 között a magyar baloldal vidéki-populista szárnya beolvadt a győztes kommunista pártba, hogy aztán ma ismét feltűnjön a szélsőjobboldali politikai csoportokban. Hasonlóképpen Romániában, az 1971-ben Nicolae Ceaușescu által felkarolt téziseknek köszönhetően, ez a fajta populizmus a román kommunista párt ideológiai arzenáljának részévé vált, jelezve ezzel a régi vágású internacionalista bolsevikok és az új reformisták vereségét.⁶

Mára azonban, az ezen országok társadalmi-foglalkozási és társadalmi-kulturális rétegződésében bekövetkezett változások nyomán, módosult a faluhoz való viszonyulás. A két háború között Kelet- és Közép-Európa országainak paraszti társadalmak még élő valóságot, számos közösséget jelentett. A környezetükkel tökéletes összhangban élő parasztok mélyen kötődtek tradícióikhoz, az évkör ünnepeinek megünnepléséhez, s ugyanúgy hittek a boszorkányokban, mint a többféle módon megnyilvánuló Szentháromság transzcendenciájában. Ilyen volt az a világ, mely meghatározta a nemzeti társadalmak többségének hangulatát, még akkor is, ha e hatalmas, archaikus *hinterland* közepén kialakultak a városiasodás kifinomult csomópontjai, szellemi szimbiózisban nyugati megfelelőikkel.⁷ Mára a paraszti közösségek összezsugorodtak, kultúrájuk koherenciája megtört, a régi társadalmi-foglalkozási rétegződés szétesett. A falvakat, csakúgy, mint a városokat, többségükben egy félig paraszti, félig városi proletariátus népesíti be, melynek mindennapi eszményképeit nyugatról vett

6 Vö. Karnoouh (1990), 7. fejezet: „Comment devenir moderne?”; valamint Karnoouh (1991b).

7 Prága, Varsó, Budapest vagy Bukarest élénk kulturális kapcsolatokat ápolt Párizs, München, Bécs és Berlin meghatározó irodalmi és képzőművészeti áramlataival.

minták alakítják. Ennek eredményeként a nemzeti populizmus elvesztette számos elevenen élő archaikus vonatkoztatási pontját, amit nem tud másként kompenzálni, mint úgy, hogy egy igazi agyrémet, egy „ősi” nemzetet kíván rekonstruálni.

A két háború közötti társadalmak archaizmusa a nemzeti populizmusban jutott kifejezésre, melyhez gyakran jelentős vallási felhangok is vegyültek. Igaz volt ez a mély ortodox miszticizmussal áthatott román Vasgárdára, a római katolikus egyházhoz szorosan kötődő fasizálódó szlovák nacionalistákra, a horvát usztasákra, valamint a balti országok hasonló mozgalmaira is. Magyarországon azonban a nyilaskeresztesek nemzeti fasizmusa egy világi mozgalom keretein belül formálódott ki, s társadalmi bázisát jórészt a jelentős budapesti munkásosztály alkotta (Magyarország ebből a szempontból a többiekénél sokkal modernebbnek bizonyult). Ezzel szemben, a pillanatnyi körülmények diktálta geopolitikai szövetségek – azaz a náci Németország Közép- és Kelet-Európa fölötti befolyása – ellenére, a harmadik birodalom ideológiája nyílt antiklerikalizmusával, a technika és az urbanizáció révén való megdicsőülési vágyával fölöttébb idegen volt Közép- és Kelet-Európa falusi-populista nacionalizmusa számára, mely mindig óvakodott a város és a nagy ipari központok „pusztító” bájaitól, melyekben a tradicionális társadalom visszafordíthatatlan megsemmisülését látta.

A jelenlegi helyzet merőben más. A nacionalista falusi populizmus ma a középosztálybeli tisztviselői réteg és a proletariátus körében talál kedvező fogadtatásra, vagyis azokban a társadalmi rétegekben, amelyek a legjobban megsínylették a gazdasági visszaesést. Ezek a régi rendszerben védettséget élvező osztályok alkotják az idegengyűlölő és értelmiségellenes nacionalizmus társadalmi bázisát, amely, *mutatis mutandis*, lényegét tekintve nem sokban különbözik a német nácizmustól. Kijelentései persze lehet, hogy a háború előtti populizmuséihoz hasonlítanak, mindamelltt valós tartalma, a tagjaira jellemző szocializációs modellek, továbbá törekvéseik, társadalmi eszményeik, az általában vett fogyasztói társadalom iránti tiszteletük mind-mind azt mutatják, hogy lényegileg egy egészen más politikai-kulturális mozgalomról van szó. Ugyanakkor az új államok megalakulása, a volt Jugoszlávia felbomlása, a független Horvátország, Szlovénia, Bosznia-Hercegovina megalakulása, a cseh-szlovák kettéválás oly módon rendezte vissza Európa térképét, ahogy azt a harmadik birodalom német diplomáciája megálmodta. Micsoda különös ironia! Amikor győzedelmeskedik a demokratikus diskurzus, Kelet- és Közép-Európát, valamint a volt Szovjetunió országait a piac alakulásával szorosan összefonódva a vér szerinti leszármazás joga mozgósítja, s ez nem akadályozza meg az elemző firkászokat abban, hogy a mostani populizmusban csupán a háború előtti mozgalom folytatását lássák, amit egy időre megszakított a kommunizmus megteremtése, vagy amit – épp ellenkezőleg – a kommunisták populista pálfordulása keltett új életre.

E vak megfigyelők konokul visszatérő kijelentéseivel szemben egy másik értelmezés kínálkozik. Eszerint a kommunizmus egyfajta modernségként értelmezendő, sőt egy olyan formaként, mely előrevetíti a mi kultúránkra jellemző kései modernséget. Más szóval, a kommunizmust egy olyan politikai formának kell tekinteni, amely Keleten elvégezte a „modern kor munkáját”. Ez kétségkívül zűrzavaros tett volt, melynek során soha nem riadtak vissza az „archaikus” eszközöktől sem. Ennek nyomán azonban egyfajta modernség született meg, ami időben jócskán lemaradt nyugati megfelelője mögött, de attól még valódi modernség volt, melynek legnyilvánvalóbb tünetét az „új” nacionalizmus megjelenése jelentette.

Kommunizmus és modernség

„Modern”: a szó meglepőnek tűnhet a keleti országok történelméről mit sem tudó utazó számára, aki először jár ezen a tájon. Valóban, a városok, a vidék, az ipari körzetek nem a modernség jeleit viselik magukon, legalábbis nem úgy, ahogy azt mifelénk megszoktuk. Gyakran olvashatjuk neves politológusok tollából, hogy a kommunista időszak a történelem „jégbe fagyását” hozta magával. Egy ostoba geológiai metafora ez, egy olcsó földrajzi közhely, amit egy kémregény ültetett el a köztudatban (*A kém, aki a hideg országából jött*). A jelenkori történelem Kelet-Európában és a volt Szovjetunióban egyaránt halatlan gyorsasággal és heveséggel bontakozott ki. Zűrzavaros modernség volt persze, de attól még kétségtelenül modernség, mert a Szovjetunióban hetvenöt, Kelet-Európában pedig negyvenöt év alatt vitte véghez mindazt, ami a nyugat-európai országokban csaknem két évszázadig tartott.

Jóllehet Moshe Lewin⁸ megállapításai a Szovjetunió városainak elfalusiasodásáról érvényesek a többi volt kommunista országra is; jóllehet 1948 után, a kelet-európai nagy metropoliszok létrejöttével még nem szellőzött ki az istállószag a városok szívéből; jóllehet az élelmiszer-ellátás nehézségei a társadalom városi és vidéki körzeteit szoros szimbiózisban tartották, a világnak ebben a szegletében a város és a vidék viszonya olyan gyorsan borult fel, amire Nyugat-Európában nem volt példa, a harmadik világ országaiban azonban annál inkább. Rokon sorsuk egyébként abban is kifejezésre jut, ahogy az állampárt tekintélyuralmának megszűnésével mindenütt szinte örült iramban eluralkodik a rablás, a fosztogatás, a feketekereskedelem, s abban, ahogy eltűnik mindenfajta tekintély, kivéve a nyers erőét, a rokoni és szomszédi kapcsolatokét, valamint a területi klánokét, amelyekbe a párt, a szakszervezet és a politikai rendőrség egykori hálózatai is beépülnek. Ezek tehát modern országok, de nagyon

⁸ Lásd M. Lewin összegyűjtött tanulmányait franciául: *La formation du système soviétique*. Gallimard, Párizs, 1987 (a szerk.).

egyenlőtlenül modern országok. Számos hasonló példa létezik Latin-Amerikában és Délkelet-Ázsiában is, melyek ma a világnak olyan régiói, ahol az arcátlan gazdagságot arrogáns magamutogatással fitogtatják, ami annál is felháborítóbb, mert az az egyre növekvő nyomor szomszédságában tenyészik. Ebben tekintetben nincsen semmi új a kései modernség napja alatt, mely szintén megteremti az elharmadikvilágosodást még a leggazdagabb országokban is, a megalopoliszok nyomornegyedei – a „negyedik világ” – révén.

Mégis, van valami titokzatos a kommunizmus bukásában, valami, ami ellenáll minden gazdasági, politikai és szociológiai elemzésnek. Valóban, hogyan is érthetnénk meg, ha már az elején szörnyűnek könyveljük el a történelemnek azt a fejezetét, melynek emberek milliói voltak hívei, s melynek megvalósulásaért már-már émelyítő áldozatkészséggel javaik legbecesebbjét – az életüket – is feláldozták? Az erkölcsi ítékezés sohasem segít hozzá az emberek és tetteik, valamint kollektív kedélyállapotuk jobb megértéséhez; csak az egyéni döntésekkel foglalkozik, s tudjuk: mindig könnyű az utólagos ítész szerepében tetszelegni, hiszen a történelem tragikumában maguk a döntések tragikusak. A modern idők politikai eseményei megtanítottak bennünket arra, hogy a pálfordulások, a megtagadások és az árulások az értelmiségiek, a politikusok és a népek sorsát egyaránt jellemzik. A Kelet-Európában a közelmúltban lezajlott változások ezt csak újból megerősítik.

Mit tettek tehát a kommunisták? Mivel sikerült megvalósítaniuk a modernséget azokban az országokban, ahol teljhatalmat gyakoroltak? Először erőteljesen fejlesztették a nehézipart, vagy ha már létezett, megsokszorozták a termelést anélkül, hogy a külső piacokat figyelembe vették volna. Villamosítottak, általánossá tették az írás-olvasást, egységesítő kulturális intézkedéseket hajtottak végre minden országban és a társadalom minden rétegében: megvalósították, hogy legyen egy művelődési ház minden egyes városban és a fővárosok minden kerületében, rádió, majd később televízió minden családban, kultúrház és filmvetítő gép minden faluban. Több-kevesebb meglepedésre bevezették az ingyenes társadalombiztosítást, amit a társadalom szövetének egészére kiterjesztettek. Igaz, az orvosoknak gyakran kellett „hálapénzt” fizetni, ez azonban csak azt szolgálta, hogy a munkásokéhoz képest meglehetősen közepes fizetéseiket feljavítsák, s így valahogy visszaállítsák a „szabályos” társadalmi-foglalkozási hierarchiát. A kommunista rendszer mindenki számára üdülési lehetőséget biztosított a szakszervezeti hálózaton keresztül, amihez hasonlót keresve sem találunk a harmadik világ legfejlettebb országaiban. Végül pedig – természetesen igen változatos módokon – jelentősen növelte a fogyasztás mértékét, ami pl. Magyarországon, közvetlenül a rendszer bukása előtt, egy valódi fogyasztói társadalom kialakulását eredményezte, melyben az autó, a hétvégi ház és a turistautazás „normális” velejárója volt a középrétegek életének. De mit is csináltak a kommunisták? Jól-rosszul hozzászoktattak több millió parasztot az ipari munkához, a temérdek gépesített feladat munkamegosztásához, amelyek

az archaikus mezőgazdaságra jellemzően a napjárás, az évszakok váltakozása és a krisztusi életút állomásainak folytonos visszatérése által felosztott, ciklikus időben mentek továbbra is végbe.

E modernségnek és e modernség változásainak legmélyebb értelmezését nem is annyira a szociológiai és történelmi leírásokban, mint inkább a regény metaforikus világában találjuk. Kitűnő kisregényében, a *Túláságosan zajos magányban* Bohumil Hrabal egy koszos pincébe vezeti el az olvasót, ahol egy öreg munkás, egy félig csavargó, félig filozófus tengeti munkás hétköznapjait egy ósdi papírprés társaságában, mely eretnek, feketelistás könyvek és folyóiratok bezúzására szolgál. A cselekménynek eddig a pontjáig egy zárt térben él, melynek határait a nyomorúságos lakásától siralmas (és ugyanakkor nevetnivaló) Vulcanus-barlangjáig vezető, soha nem változó útvonal szabja meg. A változatlan pihenőkkel tarkított úton nap mint nap betér ugyanazokba a sörözőkbe egy korsó sörre, ahol ugyanazokkal a szárnalmas, öregedő alakokkal találkozik. Egy nap, amikor az öreg elhatározza, hogy megnéz egy modern prést, amit az újonnan épült zúzdában helyeztek üzembe, hirtelen rádöbben, hogy egy új korszak született. Félelmében elmenekül, mert érzi, hogy közel a vég, de sorsát nem főnöke, egy hirtelen haragú, élveteg bürokrata retorziója fogja megpecsételni, hanem az új technológia, mely hamarosan kiszorítja az ő titkos, még mindig kézi erővel végzett munkáját. Miközben a prés karját emelgeti, nap mint nap menti meg a könyveket, s aztán odahaza, a könyvei között, a nosztalgizálás, a világ emlékezetének mélyéről származó emlékdarabok világában él.

Amit az új üzemben tapasztal, mélységesen megdöbben. A világos üvegtető alatt, a tiszta és funkcionálisan kialakított terekben mindenütt fiatal férfiak és nők végzik – láthatólag minden aggodalom nélkül – a munkájukat. Vidáman, kiszámított és ésszerű mozdulatokkal semmisítik meg az eretnek irodalmat, s közben egyedül az foglalkoztatja őket, hogy miként töltsék majd el a szabad idejüket.

„De rémületemet nem ez okozta, én azért ijedtem meg, mert hirtelen pontosan láttam, hogy ez a gigantikus prés halálos csapás az összes kis présre, és egyszer csak tudtam, hogy az, amit látok, új korszakot jelent a szakmában, hogy ezek már más emberek, és ez már más munkamódszer. Rádöbbsentem, hogy vége a kis örömöknek, melyek a tévedésből a hulladék közé dobott és az ott felfedezett könyvek alakjában jelentek meg a kis begyűjtőben, hogy ez, ami itt van, ez, amit látok, más gondolkodásmódot is jelent [...]. És a legnagyobb csapás akkor ért, amikor láttam, hogy isznak ezek a fiatal munkások csípőre tett kézzel, terpeszben állva, minden szégyenkezés nélkül tejet és üdítőt, és jóízűen egyenesen az üvegből ittak, és ekkor láttam, hogy végleg befellegzett a régi időknek, hogy véget ért az a korszak, amikor a munkás térden állva és a kezével és a tenyerével győzködött az anyaggal! [...] És abban a pillanatban kezdődött a tízórai szünet, a szalag leállt, és láttam, hogy a munkások és a munkásnők egy nagy tábla tövébe telepednek, egy olyan rajzszögekkel, hírekkel, listák-

kal és lajstromokkal teletűzdelt tábla alá, mindegyikük maga elé állított egy üveg tejet, és kicsomagolta az uzsonnáját, amit az ételhordó lány hozott egy rekeszben, és lassan ettek, és tejjel meg üdítővel öblítették le a felvágottat, a sajtot és a vajjas kiflit, és nevettek és diskuráltak, és az elcsípett beszédfoszlányoktól a korlátba kellett kapaszkodnom, mert megtudtam belőlük, hogy ezek a fiatal emberek szocialistabrigád-tagok, hogy minden pénteken vállalati autóbuzson az Óriás-hegységbe, a vállalat üdülőjébe utaznak. Mikor aztán befejezték az evést, rágyújtottak, és én megtudtam, hogy tavaly társasutazást szerveztek Olaszországba és Franciaországba, és hogy az idén Bulgáriába meg Görögországba készülnek” (Hrabal 1985: 78–80).

A jelenet abban a korban játszódik, amikor a „kommunizmus még meg volt győződve róla”, hogy örökké fog tartani, de szólhatna akár a nyugati vállalatoknál manapság folyó ebédszüneti beszélgetésekről is. Az ebből adódó első következtetés az, hogy a kommunista tömegdemokrácia egész egyszerűen a parlamentáris és fogyasztói tömegdemokráciát készítette elő. Mi hiányzott még ahhoz, hogy ez a fejlődés végbemenjen? A feslett erkölcsök, mondják egyesek: a rock, a szex, a rap, a technozene és a rave orrba-szájba. Bizonyára. Továbbá: egy olyan médiagépezet, mely ahelyett, hogy kiszűrné a propaganda arcátlan hazugságait, oly mértékben átkozmetikázza a politikát, hogy teljesen eltávolítja minden valós tapasztalattól, s ugyanúgy fogyasztási cikket csinál belőle, mint a háztartási gépekből. Bizonyára ez is. Vagyis a kommunizmus elmulasztotta színre vinni a mulandóság nihilizmusát, vagy, Jean Baudrillard szavaival élve, „a rossz transzparenciáját”. Meg kell azonban kockáztatnunk egy második következtetést is. A kommunista hatalmat túl sokáig jellemezték azok a vonások, melyek a kései modernség esetében már archaikusnak számítottak. Melyek ezek? Elsősorban az állam, pontosabban a pártállam elsősége a gazdasággal szemben, más szóval a politika elsősége; másodsorban az egyenlősítő ideológia, mely az alsóbb néposztályokból (a parasztságból és a munkásosztályból) származó „élcsapat” politikai előléptetésén alapult, amelyből aztán fokozatosan egy új, kiváltságos elit alakult ki; továbbá: a „klasszikus” kultúra mint formai eszménykép; a „szocialista realizmus”, mely nem csak az avantgardistákkal, de a kortárs művészet „mindent szabad” irányzatával is szembehelezkedett; a félnék erkölcsök; a 19. századi polgárság „erkölcsi rendjének” egyfajta változata, amit Heiner Müller *Guerre sans bataille* c. művében tökéletesen megragadott: „Egyetlen dolog volt, amit toleráltak: a tradíciót, a polgári etikát, a polgári művészetszemléletet” (Müller 1996: 1), miközben úgy tűnt, nyugaton többé semmi nem tud gátat szabni a pornográfiának, az erőszaknak, a deszakralizációnak, a blaszfémiának – egyszóval eltűnt minden maradandó érték, és átadta helyét a demokrácia biztosítékát jelentő divatnak.

Mi hiányzott tehát ezekből a rezsimekből, melyek a hetvenes évek fordulóján valamiféle pangás állapotába kerültek, ahhoz, hogy megvalósítsanak egyfajta *Aufhebungot*, ami megnyitotta volna előttük a posztmodern felé vezető

utat? Természetesen rámutathatunk korlátozott pénzügyi lehetőségeikre, arra, hogy nem tudtak versenyképes ingó értékekkel megjelenni a világpiacon akkor, amikor a Nyugat már a harmadik technikai és pénzügyi forradalmát élte. Ez az ok azonban önmagában még nem tűnik elégségesnek. Egy ennél sokkal nagyobb horderejű körülmény akadályozta meg a rendszert a fejlődésben, nevezetesen az, hogy a kommunista hatalmaknak nem sikerült úrrá lenniük a szédítő technikai-gazdasági fejlődésen, melynek megalapozásához maguk is hozzájárultak. Amikor a termelésben akarták legyőzni a kapitalistákat, ahol azok egyeduralkodó szerepet töltenek be, mivel minden használati értéket alárendelnek a kereskedelmi értéknek, a kommunisták kiütték saját magukat.⁹ Ellenfeleik nem zavartatták magukat semmilyen erkölcs, semmilyen ideológia miatt, ha az áru és a profit birodalmának növeléséről volt szó. A kapitalizmus minden egyes alkalommal ledönti a saját maga által megszabott korlátokat, ha fennáll a veszélye, hogy azok akadályozzák a kibontakozásban. Célja valójában az, hogy egy olyan világrendet hozzon létre, mely a pénz mindenhatóságán (mindig és mindenütt való ottlétén) alapul: a pénzvilág, a haszon, a számítások diktatúráját. Emlékezzünk Hobbes egyik fontos gondolatára, aki csaknem háromszáz éve írta a következőket: „A józan Ész [...] csupán számítások sorozata.” E gondolat akkor valósulhatott meg a maga teljességében, amikor a 19. század végén Cecil Rhodes a következőképpen jelölte ki gyakorlati távlatait: „A terjeszkedés, ez mindennek a kulcsa! Ez a temérdek csillag [...], ezek a hatalmas, elérhetetlen világok! Ha tehetném, elfoglalnám a bolygókat!” (idézi Arendt 1982 [1951]: 13). Így már jobban érthető, hogy az imperialista országok proletárjai miért alakultak át fokozatosan a nemzeti imperializmus buzgó ügynökeivé, ahogy arra ugyanez a Cecil Rhodes tisztánlátón és cinikusan rámutat: „Az [angol] munkások rájöttek, hogy hiába a nagy ragaszkodás, amit az amerikaiak irányukban tanúsítanak, meg a rendkívül testvéri érzelmek, amiről egymást biztosítják [...], ezek akkor sem engedik be az áruikat. A munkások azt is látták, hogy Oroszország, Franciaország és Németország is ugyanezt teszi, s rádöbbenek, hogy ha nem vigyáznak, végül a világon egyetlen olyan hely sem marad, amelyik kereskedne velük. Hát ezért lettek a munkásokból imperialisták, s ezért követi őket a liberális párt is...” (idézi Arendt 1982 [1951]: 56).

A megújulásra való képesség hiánya volt az, ami megfosztotta legitimitásuktól ezeket a rendszereket, melyek – harcos ateizmusuk ellenére (vagy éppen amiatt) – a társadalomtörténeletről alkotott félisteni vagy majdnem isteni elképzelésből merítették lelkesedésüket. Ez utóbbi az utolsó ítélet helyett az „ínség” végét ígérte azoknak a népeknek, melyeket tévútra vitt a nyomor, a két háború közötti időszak válságai, s amelyeket elcsigáztak és összetörték a második világháború felmérhetetlen pusztításai. Az ígéretből nem lett semmi, mert az csak az azonnali jólét állandó növekedésében válhatott volna valóra.

⁹ Ezzel kapcsolatban l. Henry (1990).

Emiatt volt az, hogy amikor az embereknek lehetőségük nyílt összehasonlítani a saját életszínvonalukat a nyugati bőség egyszerre igaz és hamis képeivel, melyeket egy egész kulturális és politikai propagandagépezet terjesztett szerte a világon, a „daloló holnapok” dicsőséges képe először megrepedt, majd darabokra tört a szupermarketek és a McDonald’s éttermek polcain¹⁰. Itt a valóságban is lejátszódott az, amit Hannah Arendt deduktívabb módon egyszer már megfejtett: „A korlátlan terjeszkedés – az egyetlen dolog, mely képes valóra váltani a korlátlan tőkefelhalmozás iránti reményeket, s amely a hatalom hiábavaló felhalmozását vonja maga után – gyakorlatilag lehetetlenné teszi az új államtestek létrehozását, ami pedig az imperializmus korát megelőzően mindig a hódítás következménye volt. Ennek logikus következménye az, hogy minden emberi közösség elpusztul, az uralkodó népeké csakúgy, mint a meghódítottaké” (Arendt 1982 [1951]: 33).

„Korlátlan terjeszkedés” – íme a modernség *telosza*, amit a kommunisták egy politikai birodalom zárt terében voltak kénytelenek alkalmazni. A terjeszkedés ideális esetben korlátlan, a valóságban azonban nagyon is korlátozta egyrészt a területi imperializmus felségterülete, másrészt a hivatalos „népi neokantizmus”, mely a fejlődésben spontán módon odáig jutott, hogy elfogadta a harcos, ideológiai imperializmus, nevezetesen (a hazai kommunistákhoz gyakran elég kétértelműen viszonyuló) nemzeti-progresszív antikolonializmus értékeit, s amelynek segélyei és csereüzletei mindig lefékeztek, sőt uralták a pénzforgalmat. A kommunista imperializmus tehát egy eredendő fogyatékos-ságban szenvedett: a politika mindig elsőbbséget élvezett a gazdasággal szemben. Ez határozott hátrányt jelentett egy olyan ellenféllel szemben, amely már régóta birtokában volt a legfőbb ipari nyersanyagforrásoknak, uralta a világkereskedelmet, meghatározta a pénznemek egymáshoz viszonyított értékét, s a kereskedelmet a hasznosság fölé helyezte. Az ipari és pénzügyi korlátlan terjeszkedésének eszménye tehát rövid úton mozdíthatatlan akadályokba ütközött, melyeket a kommunista társadalom gazdasági rendszerének szociális *telosza* és történelmi utópiájának metafizikai alapvetései emeltek. A kapitalizmussal szemben a kommunista rendszer olyan megszorításokhoz láncolta magát, melyektől ellenfele folyamatosan igyekezett megszabadulni.¹¹ Mert, még egyszer: a kapitalizmus teleológiájára az jellemző, hogy semmihez sem hajlandó alkalmazkodni, csak saját immanenciája: a tőke mint profit, a munka mint hozzáadott érték, a számítás mint általános értékmérő fejlődéséhez. Ugyanígy

10 A véletlen műve lenne, hogy a „peresztrojka” egyik első gazdasági megnyilvánulása az volt, hogy engedélyezte a McDonald’s cég számára: nyissa meg Moszkvában világviszonylatban is a legnagyobb éttermét?

11 Ennek szép regénybeli metaforáját figyelhetjük meg Musil (1977) porosz iparos hősében, az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi ellentéteinek színterén. Metafizikai szempontból vizsgálva a dolgot, kiderül, hogy a politikai viták kezdték ki a birodalom különböző nemzeti szociáldemokráciái közötti szolidaritást. Vö. Haupt, Löwy és Weill (1974), valamint Weill (1987).

visszautasít minden kívülről jövő (transzcendens természetű) korlátozást. A tőke önálló modalitás szerint fejlődik, mert dinamizmusának alapeleme, a pénzügyi profit immár minden emberi tevékenység mértéke és értékmérője, az autógyártástól a műalkotások létrehozásáig, az egészségügytől az oktatásig, míg maga az ember, aki termelői-fogyasztói funkcióira redukálódott, az „emberi erőforrások” és a vásárlóerő tekintetében értékeli önmagát.

A tőke, melynek dinamikája általános mobilitást eredményez, jellegét tekintve ipari és társadalmi, állami és magán egyaránt, s kibontakozását saját felhalmozási vágya és képessége táplálja folyamatosan. Ehhez szünet nélkül egyre nagyobb (állami és magán-) fogyasztást kell előirányoznia, következtetésképp meg kell szerveznie az állandó hiányt, s mindezt egy kettős modalitás szerint: a gazdag népek esetében úgy, hogy felgyorsítja a technikai fejlődést és az egyre gyorsabban elavuló új árucikkek (fegyverek, háztartási cikkek, autók, számítógépek, szabadidős és sportcikkek, ilyen-olyan herkentyűk) egyenetlen termelését, valamint a piacot mint új Leviatánt ráengedi a 19. században még a nemzet hatalmát segítő állam romjaira; a szegény népek esetében pedig, akiket a gyámsága alatt tart, úgy, hogy egy olyan típusú fejlődést kényszerít rájuk, mely egyszerre dönti romba illetve taszítja függőségbe őket, de nem pusztán technikai és pénzügyi függésbe (az adósságok révén), hanem, katonai hatalmával, élelmiszerfüggésbe is.¹²

A kommunista rendszer korlátait magyarázó fenti hipotézisek helytállóbbnak tűnnek, mint azok, amelyek a bürokrácia hozzá nem értésére és korrupciójára hivatkoznak. Az előbbiek egy feneketlen szakadékot lepleznek le, a kései nyugati modernség Sziszüphoszát, a technika (*Gestell*) ontologikus érvrendszerének megtestesülését, amit Heidegger előre megjósolt, amikor úgy „dekonstruálta” az eldologiasodást, mint az alany – az emberben és a természetben pusztá számokat látó – metafizikájának totalizáló megvalósulását. A korlátlan iparosodás és pénz világa, azaz tulajdonképpen a *számítás* mindent leredukál a munka termelékenységére, a tőkemegtérülésre, a kicserélt tárgyak pénzügyi értékére. Egyszóval, a kapitalizmus az időt és a pénzt a korlátlan profit hiposztázisaiként fogja fel, s a tényleges előállításra fordított időt állandóan csökkentve addig növeli a profitra fordított időt, míg nem a kettő egyszer csak egybeesik az egyidejűségben. Vagyis arra törekszik, hogy a „tárgyi jelleggel felruházott látszatok gyártásából” – miközben minden, ami a természet, a társada-

12 „Ezt az uralmi helyzetet – írja Claude Julien – a Nyugat már jóval a kommunista rendszerek bukása előtt elfoglalta. Az elemzők többsége egyébként a Nyugatnak tulajdonítja a »rossz birodalmának« felbomlását is. Ezzel a véleménnyel azonban nem ért egyet egy izgága kis ember, aki kijelenti, hogy a kommunizmust »az élet, a gondolat, az emberi méltóság« döntötte meg. Annyi eleven erő van, amit a piac minden »áruval kapcsolatos« tevékenységből kizár. A Nyugat azonban konokul kitar: a piacnak igaza van, az izgága kis ember pedig téved, még akkor is, ha éppen Vaclav Havelnek hívják.” (Muets sont les dieux du marché. La ballade des prétendus. In *Le Monde diplomatique*, 1992. december.)

lom és a kultúra birodalmához tartozik (melyet egy „transzcendens” áligazság: a technikai haladás és az erkölcsi haladás egylényegűvé titulálása csúfít el), egymástól független tudományterületekké válik szét – létrehozza az eszményi eltárgyasítást, melyben az ember – szünet nélkül és különféle formákban – halad előre mint „az alany önmaga számára való ittléte, aki elfelejti saját végeségét a minden jelenség külső jellegévé vált megismerhetőség végtelensége kedvéért” (Granel 1972). A tárgyiasítható megismerhető korlátlansága és a mérhető korlátlansága – ímé, ebben áll a kapitalizmus lényege: a profitban.

Érthető hát, hogy az „ínség” megszűnése, amit a kommunista utópia a teofánia pótlékeként kínált, miért maradt mindig csupán soha meg nem valósuló, darabokra zúzott álom egy fenyegető és rémisztő politikai-gazdasági gépezetben. A hidegháború stratégiájaként megindított versenyben egy eleve korlátozott tőke energiája teljesen kimerül az (katonai és területi) erőfitogtatásban, a folyamatos, világméretű szociális háború miatt a társadalomra kényszerített áldozatokban, valamint az „ínség” nélküli jövőre vonatkozó, teofanikus legitimitációt biztosító ígéretekben rejlő ellentmondások kavalkádjában.

Mi következik tehát mindebből? Az, hogy a kommunista politikusok és értelmiségiek semmit nem fogtak fel a technika, s még kevesebbet a pénzvilág lényegéből. Soha nem értették meg, hogy függetlenül attól, vannak-e szovjetek vagy sem, „a kenyér és az elektromosság”, illetve a tömegeknek a technika időritmusához való akkulturációja alávetette őket a termelékenységnek, s éppen ezáltal a tőke korlátlanságának. A 20. századnak egy neohegelianus hatalomfilozófia és egy neokantiánus etika fogalmaival való értelmezésétől vezérelve túlságosan megnövelték az állam (a politika) hatalmát (amikor pedig éppen el akarták azt tüntetni), s pont akkor, amikor a kapitalizmus már kezdte visszaszorítani az állam hatalmát, hogy megszabaduljon egy olyan béklyótól, mely már nem biztosított számára akkora védelmet, mint amennyire akadályozta abban, hogy dinamikus fejlődését az egész világra kiterjessze. Mivel a kommunisták nem gondolták végig ezt a meghatározottságot, elvesztették a játszmat. Ha a modernség történetéből bármilyen tanulság levonható, akkor az az, hogy soha nem bocsátja meg a régimódiságot: amint egy hatalom elkezd átkalapálni és újrafesteni a régi eszméket és fogalmakat, abban a reményben, hogy így majd meg tudja őrizni kiváltságait, a veszébe rohan. Mindent összevetve, a cinikus irónia netovábbjaként, a kapitalisták voltak azok, akik a legjobban értelmezték és alkalmazták Marxnak a klasszikus kapitalizmus korában írott, az árufétesről szóló nagyszerű elméleti munkáját.

De térjünk vissza a jelen képeire, melyekkel Kelet-Európában találkozunk lépten-nyomon, térjünk vissza Prágába Antoine Marès-vel! „A Szlavia kávéházat kétes, kozmopolita fauna tölti meg: kiszorította az Első Köztársaság törzsvendégeit, akik nosztalgiából látogatták, meg az ellenzékiet, akik a »totalitás« idején találkoztak itt [...]. A Jungmann téren a polgári Fórum helyiségeinek egy részét most már egy autókat lízingelő cég foglalja el. A Vencel tér átalakult bordélyház-

zá: a Nemzeti Múzeumhoz és a nagy nemzetközi szállodákhoz közel eső részét a luxusprostituáltak foglalják el, míg lejjebb, a Musztek irányában, s másutt, ahol a cigánylányok kelletik magukat a helyi selyemfiúk éber tekintetétől kísérve, a látvány némiképp veszít eleganciájából; színekben és gúnyos kiszólásokban viszont annál inkább bővelkedik [...]. 1989 ősze óta Prága megváltozott. Az ócska, rossz portéka vonzza, s aláveti magát a várost előzőnlő turizmus és a csábító, minden lakóját megkísértő haszon szabályainak [...]. Prágát normalizálták. Feladta különiségét, mely egykor, rejtélyes és zárkózott főváros korában, jellemezte. Felajánlkozik, egy obszcén mozdulattal felhajtja a szoknyáját a több tízmillió kukkoló előtt [...]. A titkos Prága bemocskolódott. A fény, a kultúra és az emlékezés átengedi az elsőseget a kétes értékű kereskedelemnek és a harsány fontoskodásnak: a privatizáció előrehaladtával egyre ritkulnak a könyvesboltok, a lemezboltok [...]. A rend és a tekintély ma egyaránt elutasításra talál: az állam képtelen helyére tenni és érvényesíteni őket. Tehetetlenségében inkább szemérmesen elfordítja tekintetét minden visszaélésről” (Marès 1992: 193).

„Nagyszerű leírás ez egy városról, mely elveszíti sajátos arculatát. Ez a folyamat azonban nem csak itt, de mindenhol lejátszódik, ahol hasonló emberi tájakat találunk. Minden uniformizálódik, minden klónozódik: az emberek, a ruhák, a tárgyak, az ízlés, a képek megsokszorozódnak, s egyforma látványt nyújtanak Varsóban, Krakkóban, Pozsonyban, Budapesten, Bukarestben, Szófiában, Moszkvában vagy Kijevben. Igen, minden visszatért az új nemzetközi rendbe, amely harmadik világot csinált Kelet-Európából a Nyugat kapuinál! Az eredeti kultúra turistacsalogató folklorizálódása, az erőteljes prostitúció, a pornográfia kirakatba kerülése, az elektromos herkentyűk kereskedelmének többszörösére növekedése, a bazárgazdaság: ez az egész tákolmány, ez az egész fizikai és lelki nyomor az állam és a törvények bomló tetemén tenyészik” (Karnoouh 1993).¹³ Mindenütt a piac az úr, ahogy egyre hatalmasabb törvényen kívüli övezetek nyílnak meg. Európától keletre, a kommunista hatalom bukása tiszta formájában tárja fel előttünk a teljes gazdasági uralom Létezőjének a maga nihilista lényegében való testet öltését: „a lét eltékozlását a csereérték fejében”.¹⁴

Mielőtt a filozófus didaktikusan megállapította volna, a költő már megjövendölte: „Eljön még az idő, amikor a nemzetek az univerzum játékasztalán ugyanúgy egymásra lesznek utalva, mint egyazon test szervei, melyek közösen felelnek gazdaságáért. A gépekkel telezsúfolt agy tud-e majd vajon egy erecskét biztosítani az álom és a menekülés számára? Az ember egy alvajáró lépteivel halad a gyilkos aknák felé, ahová a feltalálók éneke vezérli...” (Char 1983: 204–205).

A kommunizmus régen véget ért. Most ránk vár a feladat, hogy elgondoljunk a kapitalizmus hybrisének szélsőséges megnyilvánulásairól és annak várható alakulásáról. A kapitalizmus immár ledobott magáról minden politikai és er-

13 E jelenség részletesebb elemzését l. Karnoouh (1993).

14 Lásd Vattimo (1987 – 1. fejezet: „Apologie du nihilisme”).

kölcsi korlátot, amit nem is olyan régen erőszakolt magára, és, *last but not least*, megszabadult a kommunista hatalomtól, mely hosszú ideig úgy tett, mintha tagadná a kapitalizmus mindenhatóságát. Mind ez ideig csak néhány költő és művész sejtette meg, hogy milyen sürgető feladat lenne ezen elgondolkodni.

Németh Orsolya fordítása

A fordítást az eredetivel egybevetette: Benda Gyula

Hivatkozott irodalom

- Arendt, Hannah (1982 [1951]): *Les Origines du capitalisme. 2.: L'impérialisme*. Párizs: Seuil.
- Char, René (1983): Feuilles d'Hypnos. In *Œuvres complètes*. Párizs: Gallimard.
- Cornea, Andrei (1992): *Mizeria ideologiilor*. In 22, október 22.
- Dallin, Alexander (1957): *German Rule in Russia*. Párizs: St. Martin's Press.
- Granel, Gérard (1972): L'ontologie marxiste de 1844 et la question de la «coupure». In *Traditionis traditio*. Párizs: Gallimard.
- Haupt, Georges, Michel Löwy és Claude Weill (1974): *Les Marxistes et la question nationale*. Párizs: Maspero.
- Henry, Michel (1990): *Du communisme au capitalisme. Théorie d'une catastrophe*. Párizs: Odile Jacob.
- Hrabal, Bohumil (1985): *Túláságosan zajos magány*. Varga György (ford.). Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Karnoouh, Claude (1989): Roumanie, Transylvanie, Hongrie. Minorités nationales et centralisme d'État: contradictions principielles et tragédie historique. In *Sources*, 20: 63–73.
- Karnoouh, Claude (1990): *L'Invention du peuple. Chroniques de Roumanie*. Párizs: Arcantère.
- Karnoouh, Claude (1991a): Le syndrome des républiques bananières. À propos de la guerre dans l'ex-Yougoslavie. In *Courant alternatif*, október, 7–14.
- Karnoouh, Claude (1991b): Un thermidor à la roumaine. In *Consensus et dissension dans la Roumanie de Ceausescu. Un pays en quête de société civile*. Párizs: Acratie.
- Karnoouh, Claude (1993): *Adieu à la différence. Essais sur la modernité tardive*. Párizs: L'Harmattan.
- Kosyk, Wolodymy (1986): *L'Allemagne nationale-socialiste et l'Ukraine*. Paris: Publications de l'Est européen.
- Marès, Antoine (1992): Croquis pragois. In *Commentaire*, 57(tavaszi): 193–198.
- Masson, Philippe (1994): *Histoire de l'armée allemande, 1939–1945*. Librairie académique Perrin.
- Melegh Attila (1994): A Nyugat bűvöletében. In *Értelmiség és politika*. Martin Zoltán (szerk.). Széchenyi Füzetek 8.
- Miłosz, C. (1964): *Une autre Europe*. Párizs: Gallimard.
- Musil, Robert (1977): *A tulajdonságok nélküli ember*. Budapest: Európa.
- Müller, Heiner (1996): *Guerre sans bataille. Vie sous deux dictatures*. Párizs: L'Arche.
- Müller, Heiner (1988): *Erreurs choisies*. Párizs: L'Arche.
- de La Robrie, Jean (1950): *Exodes, transferts, esclavage*. Paris: Gallimard.
- Seton-Watson, Hugh (1945): *Eastern Europe Between the Wars, 1918–1941*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tamás, Gáspár Miklós (1990): Not just Russia. In *Times Literary Supplement*, augusztus 10., 843–844.
- Vattimo, Gianni (1987): *La Fin de la modernité. Nihilisme et hermétique dans la culture post-moderne*. Charles Alunni (ford.). Párizs: Seuil.
- Weill, Claude (1987): *L'Internationale et l'autre. Les relations interethniques dans la IIe Internationale*. Párizs: Arcantère.